

Μνήμων

Τόμ. 33 (2014)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΦΩΤΙΝΗ ΧΑΙΡΕΤΗ, Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στο Ιερόδικείο του Χάν-δακκ. Ειδήσεις για τον ναχιγέ Μαλεβιζίου (1669-1689) ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Οι περιπέτειες του Κωνσταντή Καλαμάτα και άλλων ελλήνων κουρσάρων του Αιγαίου στην υπηρεσία της Βρετανίας (1756-1763) ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Ένας Έλληνας στο Παρίσι επιδοκιμάζει τη 18η Μαρτινίτ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη ΞΕΝΙΑ ΜΑΡΙΝΟΥ, Αυτός που δεν ήταν εκεί. Σημειώσεις για τον Louis Auguste Blanqui στο Παρίσι του 1870-1871 ΚΩΣΤΑΣ ΡΑΪΤΗΣ, Έμποροι στην Αυστρία του «μακρού» 19ου αιώνα ΛΑΒΕΝΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, *Πού να βρίσκεται κρημμένα – το κοινό*; Ανγκυρώσεις στην εικαστική του Μεσοπολέμου. *Τυμφορηστός, Η μικρούλα*, 1923 ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ν. ΤΕΝΕΚΕΤΖΗΣ, *Τέχνη και πολιτική στον Ψυχρό Πόλεμο*. Ο διεθνής διαγωνισμός γλυπτικής για το *Μνημείο του Αγνώστου Πολιτικού Κρατούμένου* ΔΕΘΝΙΔΑΣ ΚΑΛΑΜΒΡΕΤΑΚΗΣ, Το ελληνικό δικτατορικό καθεστώς στη συγκυρία του μεσανατολικού πολέμου του 1973

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΟ ΑΡΘΡΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΤΑΘΗΣ, *Ανακνώνοντας τη ματιά μας για το Εικοσιένα με αφορμή τον Μακρογιάνη του Νίκου Θεοτοκά*

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Αλέξανδρος Ναυπλιώτης, *Βίκυ Πάτσιου*, Τάκης Καριολής, *Τσακός Μαντούβαλος*, Ειρήνη Ριζάκη, Αλεξάνδρα Σφοίνη, Ολγα Κατσαρδής-Hering, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Μάρια Βελιώτη-Γεωργιοπούλου, Βασίλης Κρεμμυδάς

33

ΑΘΗΝΑ 2013-2014

Jean-Clément Martin, *Nouvelle histoire de la Révolution française*, Παρίσι, Perrin, 2012

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ

doi: [10.12681/mnimon.867](https://doi.org/10.12681/mnimon.867)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΦΟΙΝΗ Α. (2014). Jean-Clément Martin, *Nouvelle histoire de la Révolution française*, Παρίσι, Perrin, 2012. *Μνήμων*, 33, 287-295. <https://doi.org/10.12681/mnimon.867>

Jean-Clément Martin, *Nouvelle histoire de la Révolution française*, Παρίσι, Perrin, 2012, 630 σ.

Η ιστοριογραφία της Γαλλικής Επανάστασης σηματοδεύτηκε εξ αρχής από ιδεολογικές και πολιτικές αντιπαλότητες και διακρίθηκε σε τρεις κυρίως σχολές: την αντεπαναστατική, ήδη από την Επανάσταση (Burke, Barruel, Taine, Cochin, Gaxotte), τη φιλελεύθερη και ρομαντική τον 19ο αιώνα (Thiers, Mignet, Louis Blanc, Michelet, Quinet, Tocqueville) και την κλασική, που κυριάρχησε στον ακαδημαϊκό χώρο τον 20ό αιώνα (Aulard, Jaurès, Mathiez, Lefebvre, Soboul). Οι πρώτες αμφισβητήσεις της (μαρξιστικής κοινής), όπως επικράτησε να λέγεται, προήλθαν κατά τη δεκαετία του '50 από τους Jacques Godechot και Robert Palmer που συνεργάστηκαν στο Princeton πάνω στη θεωρία των ατλαντικών επαναστάσεων, στις οποίες εντάσσουν και τη γαλλική, σχετικοποιώντας τη μοναδικότητά της. Στη συνέχεια ο Άγγλος ιστορικός Alfred Cobban στο βιβλίο του *The Myth of the French Revolution* (1955) υποστήριξε ότι η Γαλλική Επανάσταση δεν είναι κοινωνική και αστική, αλλά κυρίως πολιτική, εγκαινιάζοντας ένα «κριτικό» ρεύμα ιστοριογραφίας.

Στη δεκαετία του '60 η διαμάχη μεταφέρθηκε στη Γαλλία με τους François Furet και Denis Richet, τέως μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος, που ίδρυσαν τη γαλλική «κριτική σχολή», αποδομώντας τη «λενινο-λαϊκιστική βουλγάτα». Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η Επανάσταση δεν είναι «μία και αδιαίρετη», αλλά διακρίνεται στην επανάσταση του 1789, την οποία προκάλεσαν οι ελίτ, εμφορούμενες από τις ιδέες του Διαφωτισμού, και στη «λαϊκή» επανάσταση του 1792,

θεωρούμενη ως «εκτροπή» (déravage), που οδήγησε στην Τρομοκρατία και ως πρόδρομος των ολοκληρωτισμών του 20ού αιώνα. Το βιβλίο έγινε αφορμή για την αντιπαράθεση ανάμεσα στον Furet και τον Soboul, ο οποίος χρησιμοποίησε το 1974 τον όρο «αναθεωρητισμός» (*révisionnisme*) για να δηλώσει το σύνολο των ιστορικών που ήθελαν να βγουν από το παραδοσιακό ερμηνευτικό πλαίσιο της «αστικής επανάστασης με λαϊκή υποστήριξη», κατά τη διατύπωση του Soboul, ενώ ο Furet χρησιμοποίησε τον όρο (ακκωβίνικη ιστοριογραφία) για να περιγράψει τη συγκεντρωτική σκέψη επικεντρωμένη σε οπισθοδρομικές αξίες. Το βιβλίο είχε θετική υποδοχή από τους ιστορικούς της σχολής των Annales Louis Bergeron και Marc Ferro, οι οποίοι χαιρέτισαν τη ρωγή στο μαρξιστικό μπλοκ. Ο αντιολοκληρωτισμός, που είχε απασχολήσει πρώτα τις ΗΠΑ και τη Γερμανία, εμφανίστηκε στη Γαλλία (μάλιστα μετά την έκδοση του *Αρχιπελάγους Γκουλάκ* του Σολζενίτσιν) ως ιδεολογικό εργαλείο των διανοουμένων της μη κομμουνιστικής αριστεράς, για να περιορίσουν την ιδεολογική ηγεμονία του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος. Η άποψη του Furet έγινε κυρίαρχη και επικράτησε στα ΜΜΕ, ενώ η αντεπαναστατική σχολή με προεξάρχοντες τους Jean Tulard και Pierre Chaunu οικειοποιήθηκε τις θέσεις του, προχωρώντας ακόμη περισσότερο στην καταδίκη της Τρομοκρατίας και φθάνοντας στο σημείο να χαρακτηρίσει τον εμφύλιο της Βανδέας ως «γενοκτονία Γάλλων από Γάλλους». Ο εορτασμός της επετείου των 200 χρόνων από τη Γαλλική Επανάσταση σηματοδεύτηκε

από έντονες αντιπαραθέσεις, ενώ ο Furet αναγκάστηκε να πάρει αποστάσεις από το αντεπαναστατικό ρεύμα.¹

Εκτός από τις αντιπαραθέσεις, κατά τη διακοσιετηρίδα έγιναν πολλά συνέδρια με θέμα τη Γαλλική Επανάσταση σε όλο τον κόσμο και δημοσιεύτηκαν πλήθος μελέτες.² Νέα ερω-

τήματα ήλθαν στο φως και νέες θεματικές διερευνήθηκαν. Στη συνέχεια η έρευνα, καθώς και οι διαξιφισμοί στα ΜΜΕ, σημείωσαν κάμψη,³ αλλά ένας σημαντικός πυρήνας ιστορικών, κυρίως γύρω από το Institut d'histoire de la Révolution française και τη Société des études robespierristes που εκδίδει το περιοδικό *Annales historiques de la Révolution française*,⁴ συνεχίζει να εμβαθύνει στις νέες θεματικές ή να επανεξετάζει τις παλαιότερες σε ένα διαφορετικό διανοητικό κλίμα, απορρίπτοντας προκατασκευασμένα σχήματα και χωρίς τις έριδες που σημάδεψαν τη διακοσιετηρίδα, αποδεικνύοντας ότι η Γαλλική Επανάσταση δεν τελείωσε αλλά έγινε ένα «ψυχρό» επιστημονικό αντικείμενο —όπως άλλωστε ευχόταν ο Furet—, που όμως διατηρεί τον δυναμισμό του και αποτελεί ένα εργαστήριο όπου αναλύεται η πολιτική ζωή στην πολυπλοκότητά της. Ανάμεσα στις ποικίλες θεματικές, οι οποίες κινούνται στο σταυροδρόμι της κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ιστορίας, συγκαταλέγονται η οικονομική ζωή, τα δίκτυα κοινωνικότητας και η συγκρότηση των κοινωνικών ομάδων, οι κοινωνικές αντιλήψεις και νοοτροπίες, η πολιτικοποίηση και οι εκλογικές πρακτικές, οι αποικίες και η δουλεία, οι ανανεώσεις στον τομέα του δικαίου και των θεσμών, η ιστορία των γυναικών και της οικογένειας, η βιογραφία

1. Βλ. σχετικά Ιωάννης Δ. Δημάκης, «Η καταγωγή της Γαλλικής Επανάστασης. Ιστοριογραφική επισκόπηση», *Παρουσός*, 31 (1989), σ. 449-463· Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, «Διακόσια χρόνια Γαλλική Επανάσταση. Η ιστορία των ιστορικών της», *Ο Πολίτης*, τχ. 100 (Αύγουστος 1989), σ. 47-53· Olivier Bétourné, Aglaia I. Hartog, *Penser l'histoire de la Révolution. Deux siècles de passion française*, Παρίσι, La Découverte, 1989· Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Διακόσια χρόνια από τη Γαλλική Επανάσταση: εορτασμός ή αμφισβήτηση;», *Μνήμων*, 13 (1991), σ. 231-254· Michel Vovelle, *Combats pour la Révolution française*, Παρίσι, Éditions La Découverte / Société des études robespierristes, 1993· Julien Louvrier, «Penser la controverse: la reception du livre de François Furet et Denis Richet, *La Révolution française*», *Annales historiques de la Révolution française*, 351 (2008), σ. 151-176· Michael Scott Cristofferson, Jacques Guilhaumou, Julien Louvrier, «Aux sources de la relecture de l'histoire de la Révolution française», *στο ίδιο*, 360 (2010), σ. 227-238.

2. Οι σημαντικότερες είναι: Michel Vovelle (επιμ.), *L'Image de la Révolution française*, Οξφόρδη, Pergamon Press, 1989, 4 τόμοι· Keith Baker, François Furet, Steven Kaplan, Colin Lucas, Christine Peyrard (επιμ.), *The French Revolution and the Creation of the modern Political Culture*, Οξφόρδη, Pergamon Press, 1988-1994, 4 τόμοι· Martine Laped, Christine Peyrard (επιμ.), *La Révolution française au carrefour des recherches*, Μασσαλία, Université de Provence, 2003.

3. Ωστόσο, ο ιδεολογικός πόλεμος συνεχίστηκε 20 χρόνια μετά τον εορτασμό με την έκδοση του *Livre noir de la Révolution française*, επιμ. Renaud Escandre, Παρίσι, Éditions du Cerf, 2008.

4. Βλ. το αφιερωματικό τεύχος «Un siècle d'études révolutionnaires 1907-2007», 353 (2008).

και η προσωπογραφία, οι αναπαραστάσεις και ευαισθησίες, η γλώσσα και οι έννοιες, οι πολιτικές θεωρίες, η φιλοσοφία και οι επιστήμες, η λογοτεχνία και οι τέχνες, η εκπαίδευση, οι διεθνείς σχέσεις, ο πόλεμος και η βία, η μνήμη και η διδασκαλία της Επανάστασης.⁵

Το διανοητικό αυτό κλίμα, που διακρίνεται από άνοιγμα σε νέες τάσεις και πλουραλισμό, εκπροσωπεί ο ιστορικός J.-C. Martin, ομότιμος καθηγητής της Σορβόνης, τέως διευθυντής του Institut d'histoire de la Révolution française, σε μια νέα, αποστασιοποιημένη συνθετική ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης. Όπως εξηγεί ο ίδιος στην εισαγωγή του, επιλέγει τη μέθοδο αφήγησης των γεγονότων –χωρίς αυτό να σημαίνει ότι επιστρέφει στον θετικισμό– λαμβάνοντας υπόψη του τις ιδέες, όπως ενσαρκώνονται στα πρόσωπα και τις ομάδες που άφησαν ίχνη της δράσης τους. Η αφήγηση ακολουθεί τον βηματισμό των δρώντων υποκειμένων, τους διαταγμούς ή τους ενθουσιασμούς τους, τους δεσμούς και τα δρομολόγια τους, τις προσωπικές αποφάσεις, τις μεταβολές και τις απρόοπτες συνέπειές τους, καθώς και τις αβεβαιότητες που προκύπτουν από τα χάσματα των πηγών. Χωρίς να πριμοδοτεί την πολιτική σκέψη, η οποία συνοψίζει την πολυπλοκότητα των συλλογικών πράξεων σε εξωπραγματικές και κάποτε

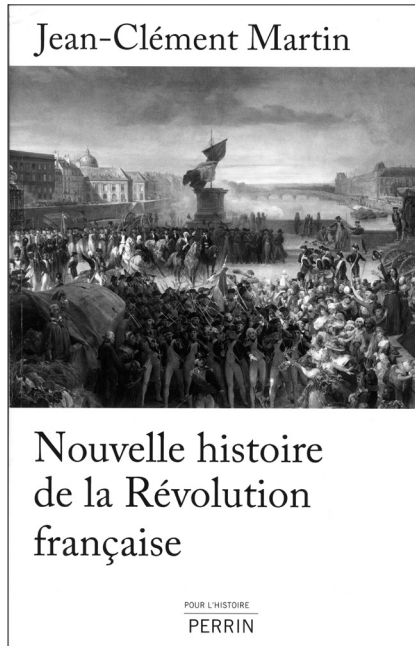
απονεκρωτικές φιλοσοφικές συζητήσεις, προσπαθεί να κατανοήσει τους πολιτικούς τρόπους και τους μηχανισμούς εισαγωγής στην επαναστατική διαδικασία, αποφεύγοντας τις μονοσήμαντες γενικεύσεις. Παράλληλα, αξιολογεί τις πολυάριθμες επιστημονικές μελέτες της παραδοσιακής λογισμικής και τις νεότερες εξειδικευμένες έρευνες, και μάλιστα τις πολυάριθμες αμερικανικές, όπως δείχνει η εκτεταμένη βιβλιογραφία.

Δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στο ζήτημα της χρονικότητας, ο συγγραφέας διακρίνει τέσσερις επαναστάσεις από το 1770 ως το 1801. Το νέο (καθεστώς ιστορικότητας), ο ενδιάμεσος χρόνος (*Sattelzeit*), όπως τον ορίζει ο Reinhard Koselleck, στον οποίο εισέρχονται η Ευρώπη και οι ατλαντικές αποικίες τον 18ο αιώνα, δημιουργεί μια κοινή πίστη στην ιδέα της «ευεργετικής επανάστασης» και η *res publica* γίνεται ορίζοντας προσδοκιών για πολλούς Ευρωπαίους που έχουν γαλουχηθεί με τη σκέψη των Φώτων. Έτσι, η περίοδος των ετών 1770-1780, περίοδος εισαγωγής μεταρρυθμίσεων και εφαρμογής του διαφωτισμένου δεσποτισμού στη Γαλλία επί της βασιλείας των Λουδοβίκων ΙΕ' και ΙΣΤ', χαρακτηρίζεται «επανάσταση εκ των άνω» και εγγράφεται στη δυναμική των «ατλαντικών επαναστάσεων», διατηρώντας, ωστόσο, τις ιδιομορφίες της.

Η αδυναμία εξεύρεσης εθνικής ομοφωνίας και η αντίθεση μιας μερίδας των ελίτ στις μεταρρυθμίσεις οδηγεί στην πρώτη Γαλλική Επανάσταση των ετών 1789-1791, που κλείνει τις ατλαντικές επαναστάσεις με επιτυχία μετά την Αμερικανική Επανάσταση, θέτοντας, ωστόσο, το ζήτημα της εγκαινίασης μιας πρωτόγνωρης οδού.

5. Για μια επισκόπηση των σύγχρονων θεματικών, βλ. Jean-Clément Martin (επιμ.), *La Révolution à l'oeuvre. Perspectives actuelles sans l'histoire de la Révolution française*, Presses Universitaires de Rennes, 2005· Michel Biard (επιμ.), *La Révolution française. Une histoire toujours vivante*, πρόλογος Michel Vovelle, Παρίσι, Tallandier, 2010.

Ο J.-C. Martin δεν συμερίζεται την τελεολογική ανάγνωση που θεωρεί τη σύγκλιση των γενικών τάξεων και την πτώση της Βασιλίδης ως εποποιία προς τιμήν των ανθρώπων που ανακαλύπτουν έναν καινούριο κόσμο, αλλά αναλύει μια συγκυριακή κρίση με αναπάντεχα αποτελέσματα. Η Γαλλική Επανάσταση

δεν ήταν αναπόφευκτη, εφόσον όλες οι χώρες της Ευρώπης αντιμετώπιζαν το ενδεχόμενο μιας επανάστασης. Οι εσωτερικές αντιφάσεις της κοινωνίας δεν έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην πτώση της μοναρχίας, ενώ η οικονομική κρίση, μετά από μια περίοδο άνηθησης που προκαλούσε συνεχείς εξεγέρσεις, δεν συγκρίνεται με την απελπιστική κατάσταση του τέλους του 17ου αιώνα. Ο συγγραφέας δεν εισέρχεται στην ιδεολογική συζήτηση περί «αστικής» επανάστασης, περιορίζεται να επικαλεστεί το αγγλικό παράδειγμα, που εφάρμοσε

τη μαρξιστική θεωρία, ανατρέχοντας στη διάκριση των τάξεων, σε αντίθεση με την ασάφεια των κοινωνικών ομάδων στη Γαλλία.

Ως προς τις πολιτισμικές αιτίες της Επανάστασης, ο συγγραφέας τονίζει ότι ο Διαφωτισμός δεν προκάλεσε την Επανάσταση —μια ιδέα που δεν κλονίζεται εύκολα— αλλά η Επανάσταση έδωσε μια ενόττητα στον Διαφωτισμό με τη θεαματική είσοδο του Βολταίρου στο Πάνθεον. Από τον Μαρξ και τον Κασίρερ ως τον Αντόρνο και την Άρεντ, όλες οι αναγνώσεις επιχειρήσαν να ομογενοποιήσουν ένα ανομοιογενές κίνημα, αντιφατικό και με εθνικές ιδιαιτερότητες. Η αντίστιξη Παλαιού καθεστώτος και Φώτων είναι ένας ιστορικός μύθος. Ο όρος *Aufklärung* διατυπώθηκε από τον Καντ μόλις το 1784 και χρησιμοποιήθηκε a posteriori σε πολλές χώρες για να δηλώσει την ενόττητα των σκέψεων αλλαγής του κόσμου διαφορετικών διανοητών, είτε πρόκειται για την ανεξιθρησκία, είτε για τον ορθό λόγο, τη δημοσιότητα ή την ευτυχία, δηλαδή τη διανοητική τομή που ο Koselleck ονόμασε «βασιλεία της κριτικής». Ο τεκτονισμός, οι θρησκευτικές αμφισβητήσεις, ο λαϊκός αντικληρικαλισμός, η αθεία κάποιων ελίτ, οι νέες θεωρίες, η ευαισθησία του «υψηλού», που δημιουργεί μια προμηθεϊκή θέληση αλλαγής του κόσμου, διευκολύνουν το πέρασμα στην επαναστατική διαδικασία, χωρίς όμως να την καθορίζουν: «Η Γαλλία εισέρχεται στην Επανάσταση από την πόρτα των μεταρρυθμίσεων και από τις απρόβλεπτες ανατροπές των σχετικών θέσεων» (σ. 135).

Οι ποικίλες αντιπαλότητες και πολιτικές ευαισθησίες που δημιουργούνται, κυρίως ανάμεσα σε «πατριώτες»

και «αριστοκράτες», με την υποστήριξη του τύπου, την ολοένα διογκούμενη παραγωγή φυλλαδίων και λιβέλλων (όπως το διάσημο *Τι είναι η τρίτη τάξη* του αββά Sieyès) και την «κατάχρηση των λέξεων», οδηγούν σε ένα επαναστατικό κλίμα μη ελεγχόμενο στο Παρίσι και στην επαρχία, ήδη πριν το 1789. Ο J.-C. Martin παίρνει αποστάσεις τόσο από τη μοιρολατρία της μαρξιστικής σχολής, που επιμένει στην εξαθλίωση του λαού και στις αναπόφευκτες εντάσεις, όσο και από την αναθεωρητική σχολή που καταγγέλλει τη ρουσσοική ιδεολογία (όζουσα ολοκληρωτισμού) ως υπεύθυνη για την αναταραχή στις λέσχες. Η Γαλλία στην κρίση του 1789 ελπίζει σε μια («γενναϊόδωρη αναγέννηση για να αναστήσει μια αρμονική οικογένεια»), ουτοπία που θα αποτύχει, εξαιτίας της «βιαιότητας των γεγονότων και της απρόσμενης ριζοσπαστικοποίησης των θέσεων» (σ. 151). Η κατάληψη της Βαστίλλης, συμβόλου της βασιλικής αυθαιρεσίας, που έρχεται να προλάβει τυχόν πραξικόπημα της αυλής και τη συνωμοσία των ευγενών, αντιμετωπίζεται ως πραγματοποίηση των ελπίδων των φιλοσόφων. Πρόκειται για επανάσταση ή για εξέγερση; Ο συγγραφέας τονίζει –διαφοροποιούμενος από τις αναλύσεις πολιτικής φιλοσοφίας, οι οποίες, για να προτείνουν νέες μεγάλες αφηγήσεις και να αντικαταστήσουν αυτές που χρεοκόπησαν το 1970-1980, αντιπαραθέτουν τη «νεωτερική» Γαλλική Επανάσταση, που εφήμερη τη συνταγματική εξουσία, με τη «συντηρητική» Αμερικανική– ότι πρόκειται ακόμη τον Ιούλιο 1789 για μια ρωγμή στο υπάρχον σύστημα και ότι η κατάσταση εγγράφεται στη συνέχεια των προ-νεωτερικών εξεγέρσεων, όσο και αν η σύνδεση λαού και βου-

λευτών δίνει στο γεγονός μια πρωτόγνωρη διάσταση και μια διαφορετική προοπτική: πραγματικά «επαναστατικό» και «συνταγματικό» θα γίνει στη συνέχεια, ενώ χρειάζεται το 1792 για να αλλάξει η ροή της ιστορίας.

Η Εθνοσυνέλευση προσπαθεί να επιβάλει την τάξη και να αντιμετωπίσει τη λαϊκή βία ιδρύοντας επιτροπές, στις οποίες πολλοί βλέπουν προδρόμους της Τρομοκρατίας, ωστόσο αυτές ανάγονται στην αυταρχική πολιτική πρακτική της μοναρχίας. Εξάλλου, η βία και η ανομία που ξέσπασαν σε όλη τη χώρα, γνωστές με το όνομα «Μεγάλος Φόβος» (*Grande Peur*), αναμιγνύουν παραδοσιακές μορφές βίας με νέες μορφές διαμαρτυρίας. Από τις κοινωνικές διαμάχες πηγάζει το μείζον έργο της Συντακτικής Συνέλευσης, η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, όχι τόσο αφηρημένη όσο λέγεται ούτε προϊόν αυταπάτης των βουλευτών. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η ουτοπία τους αξίζει τον σεβασμό, χωρίς να παραβλέπει κανείς τις στρατηγικές και τους χειρισμούς. Η πολιτική συζήτηση άντλησε από τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού αλλά και από τους Πατέρες της Εκκλησίας, ωστόσο η τελική διατύπωση φαίνεται φτωχή και διαφορούμενη, επειδή οι κυριότεροι συντάκτες της ήταν μετριόπαθείς που επιδίωκαν να νομιμοποιήσουν τη Συντακτική Συνέλευση απέναντι στους δυνητικούς εχθρούς της και να επιτύχουν την εθνική ενότητα, προσφεύγοντας στην «υπέρτατη εξουσία» του νόμου. Πρόκειται, άραγε, για την επινόηση ενός πολιτικού λόγου και μιας πρακτικής, που θα καθορίσουν τους δύο επόμενους αιώνες, για μια «απόκλιση», όπως υποστήριξε ο Furet; Δεν είναι προφανές: οι ρήξεις με το Παλαιό καθεστώς χρονολογούνται στα 1787-1788,

η δε απόκλιση δεν είναι ταυτόσημη για όλους, ο λαός προσδοκά τον εξισωτισμό, οι βουλευτές μια κοινωνική ουτοπία βασισμένη σε μια ελιτίστικη κοσμοθεωρία αγγλικής έμπνευσης. Αντιφάσεις που δύσκολα επιλύονται και που οι άνθρωποι της εξουσίας αδυνατούν να αντιμετωπίσουν. Μια κοινωνία σε αναβρασμό, ετερόκλητη και αντιφατική γεννιέται από τα γεγονότα, με πολιτικές διαμάχες, αντιπαλότητες και αποκλεισμούς. Η αναγέννηση του έθνους, συμβολικού σώματος που ενσαρκώνεται στους εκλεγμένους αντιπροσώπους του — μια έννοια με αβέβαιο περιεχόμενο, όπως και ο λαός— χρειάζεται εκπαίδευση, πατριωτισμό, πρόνοια, δικαιοσύνη. Οι διεκδικήσεις των λαϊκών τάξεων και των γυναικών που δεν είναι ενεργοί πολίτες, ανανεώνουν το πολιτικό τοπίο, όπως και οι πρωτοβάθμιες συνελύσεις, έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας. Η Γαλλική Επανάσταση έδωσε, έστω ατελώς, στον λαό τη δυνατότητα αυτή: δεν μπορεί να παραγνωρίζει κανείς το γεγονός αυτό και να βλέπει την εγκαθίδρυση του ολοκληρωτισμού «που δεν υπήρξε παρά μόνο στην ιστοριογραφική φαντασία» (σ. 210). Οπωςδήποτε, η ανάδειξη του πολιτικού εις βάρος θρησκευτικών, κοινοτικών, φιλανθρωπικών αξιών δεν ήταν ανώδυνη. Όμως η Γαλλική Επανάσταση κινητοποίησε το σύνολο του λαού, πράγμα που δεν συνέβη αλλού, απαγορεύοντας στις ελίτ να ελέγξουν την πολιτική.

Η φυγή του βασιλιά και ο πόλεμος του 1792 εναντίον της Αυστρίας, ο οποίος προκαλεί ενθουσιασμό και θεωρείται αναγκαίος από τους Ιακωβίνους που υποστηρίζουν την εξαγωγή της Επανάστασης, θα ανοίξουν τον δρόμο για τη δεύτερη Επανάσταση των ετών 1792-1794, την «πραγματική», σφυ-

ρηλατημένη από τους επαναστάτες που προήλθαν από τη δυναμική της πρώτης Επανάστασης. Δεν πρόκειται, ωστόσο, για ενιαίο κίνημα, αλλά προκύπτει από ατομικούς και συλλογικούς ανταγωνισμούς, καθώς και από διαφορές στους σκοπούς και στις μεθόδους, οι οποίες, πάντως, μετρούν λιγότερο από την αντίθεσή τους στη μοναρχία, που συσπειρώνει Αβράκωτους και Ιακωβίνους (ή Ορεινούς). Ο J.-C. Martin δεν συμφωνεί με όσους αναζητούν επιτάχυνση της Επανάστασης ή μιλούν για μοιραία εξέλιξη. Πρόκειται περισσότερο για νέες σχέσεις δύναμης: οι ελίτ χάνουν την εξουσία και δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν τα νέα αιτήματα, ενώ η πολιτικοποίηση φέρνει στο προσκήνιο τον λαό, παθητικούς πολίτες και γυναίκες. Εξαιτίας του πολέμου, η Συνέλευση κηρύσσει «την πατρίδα σε κίνδυνο», τη στιγμή που ξεσπά εμφύλιος με βιαιότητες ανάμεσα σε βασιλόφρονες και πατριώτες. Πρόκειται για το πέρασμα από έναν παροξυσμό βίας προς μια ελεγχόμενη βία, που αναγγέλλει την Τρομοκρατία, όπως υποστηρίζεται: «Τίποτε δεν είναι λιγότερο βέβαιο», σύμφωνα με τον συγγραφέα: Η 10η Αυγούστου δεν είναι «πρελούδιο της Τρομοκρατίας», όπως και ο Ιούλιος του 1791, πρόκειται για τη συνήθη βία που δεν ελέγχεται (σ. 325). Η ιστορία δεν κάνει αχιογραφία, δεν προσπαθεί να δικαιολογήσει ή να εφεύρει μια τελεολογία, για να αποδεχθεί τις φρικαλεότητες. Οι αντιπαλότητες επιφέρουν ρήξεις με το παρελθόν και αφήνουν τη βία ελεύθερη να εκφραστεί. Ο τρόμος καταλαμβάνει τις συνειδήσεις, ενώ ο Ροβεσπιέρος δικαιολογεί τις βιαιότητες λέγοντας «θέλετε την επανάσταση χωρίς επανάσταση;» Ωστόσο, δεν πρόκειται για καινοφανή φαινόμενα, αποτελούν

τελετουργικές μορφές συγκρούσεων, που εγγράφονται σε παραδοσιακές πρακτικές (αν θυμηθεί κανείς τους θρησκευτικούς πολέμους και τη νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου), ενώ η πρωτοτυπία αυτών των μαζικών σφαγών έγκειται στο γεγονός ότι επιδιώκουν πολιτική νομιμοποίηση. Η κλασική ιστοριογραφία επιμένει στη συγκυρία που δικαιολογεί τις ακρότητες ή μιλά για λαϊκή δικαιοσύνη, η κριτική σχολή βλέπει την αποτυχία της Επανάστασης, που εκτρέπεται σε ολοκληρωτισμό. Όμως αυτή η «κάθοδος στον Άδη» οφείλεται στις συγκρούσεις εξουσίας και νομιμότητας. Ο εμφύλιος της Βανδέας οφείλεται στη σύζευξη των γεγονότων, στον πόλεμο και την πολιτική, που μεταμορφώνουν έναν πανικό σε ανταναστατατικό απόστημα εγείροντας ένα θεωρητικό πρόβλημα: πρόκειται για εξεγερμένο λαό ή για μια φατρία που πρέπει να εξοντωθεί; Η Βανδέα δείχνει ότι οι οπαδοί μιας μοναρχικής και καθολικής Γαλλίας ήταν πολυάριθμοι —θα εκδηλωθούν αργότερα στη Βρετάνη και νοτιοανατολικά— και ότι η Συμβατική είχε αποφασίσει να καταπνίξει την αντίδραση των βασιλοφρόνων χωρικών με υπέρμετρη βία που παραπέμπει σε πολεμικές πρακτικές: ερήμωση, φόννοι, βιασμοί, λεηλασίες.

Δεν χρειάζεται να αναχθούμε σε δικαστές, υποστηρίζει ο J.-C. Martin, εκείνο που χρειάζεται είναι να κατανοήσουμε, χωρίς να αναζητούμε κάποια ιδεώδη ούτε να ανακαλύπτουμε διαστροφές. Η ιστοριογραφική κατηγορία «Τρομοκρατία» δεν έχει νόημα. Η Συμβατική αρνείται τις εκτελέσεις των υπόπτων χωρίς δίκη και δεν προσανατολίζεται προς ένα σύστημα αποκλεισμού κάποιων κατηγοριών ατόμων: δεν πρόκειται για κάποιον προ-ολο-

κληρωτισμό ή γενοκτονία, πρόκειται για αδυναμία της εξουσίας και αβεβαιότητες στον ορισμό του κράτους και όχι για διατεταγμένη κρατική βία. Η συγκυρία είναι συγκρίσιμη περισσότερο με τη Γαλλία του 1914 παρά με την ΕΣΣΔ του Στάλιν ή τη Γερμανία του Χίτλερ. Αντιθέτως, μια κατηγορία που δίνει νόημα στην Επανάσταση είναι ο επαναστατικός ενθουσιασμός, η εξύμνηση του πατριωτισμού, της αλληλεγγύης και της αδελφότητας, ο οποίος επιτρέπει την εξαγγελία χειραφετικών μέτρων, όπως η κατάργηση της δουλείας. Το νέο διανοητικό κλίμα ευνοεί την ανάπτυξη ενός συνεκτικού εθνικού συναισθήματος, αλλά και της ξενοφοβίας, ιδίως της αγγλοφοβίας: ο κοσμοπολιτισμός των Γιρονδίνων και του Anacharsis Cloots έγινε αναχρονιστικός, ενώ ξένος είναι αυτός που δεν προσχωρεί στην Επανάσταση, οριζόμενη από τον Ροβεσπιέρο ως ο «πόλεμος της ελευθερίας εναντίον των εχθρών της».

Η διάκριση Γιρονδίνιοι/Ορεινοί εκπροσωπεί τάσεις και όχι κόμματα. Η αντιπαράθεση φιλελεύθεροι αστοί / μικροαστοί κρατιστές ανάγεται περισσότερο σε ιστοριογραφικές διαμάχες παρά στην ιστορική πραγματικότητα: και οι μεν και οι δε επιθυμούν το ελεύθερο εμπόριο και τον σεβασμό της περιουσίας. Η αντίθεσή τους έχει να κάνει με την παρέμβαση της πολιτικής στην οικονομία, ενώ στο ζήτημα της ενοχής του βασιλιά συμφωνούν. Σκοπός είναι η «κοινή ευτυχία» και η αποφυγή του εμφυλίου. Η επινόηση μιας ουτοπικής κοινότητας έθεσε κύριο μέλημά της την αναγέννηση της γλώσσας της ελευθερίας, δηλαδή την ενοποίηση της γαλλικής ως εθνικής γλώσσας του νόμιμου κράτους έναντι των ιδιωμάτων (*patois*), και τον καθορισμό των ση-

μασιών των λέξεων με τη βοήθεια του πατριώτη καθηγητή της γραμματικής Urbain Domergue, που καταδιώκει αντεπαναστατικές λέξεις και βιβλία. Η ριζοσπαστικότητα της επαναστατικής διαδικασίας, η εισαγωγή του υψηλού (ανάμικτου με το αχρείο) στην πολιτική σκηνή μετά τον φόνο του Μαρά, καθώς και ο σύνδεσμος Αβράκωτων και Ιακωβίνων, φέρνει στο προσκήνιο την άμεση δημοκρατία δείχνοντας ταυτοχρόνως τα όριά της. Οι Αβράκωτοι είναι μια κοινωνική κατηγορία ασαφής όσο και ο λαός, στο όνομα του οποίου μιλούν πολλές ομάδες. Η πραγματικότητα αυτή παραγνωρίστηκε από την κλασική ιστοριογραφία για να βρει τη θέση της στις προσεγγίσεις του 21ου αιώνα, που ήλθαν αντιμέτωπες με διάφορες μορφές λαϊκισμού, καθώς και με πολιτικούς ιδεότυπους: μια κοινωνία πολιτών εκπαιδευσιμων και βελτιώσιμων (Condorcet), ένα έθνος ενάρετων πολιτών (Saint-Just), μια κοινότητα ίσων (Αβράκωτοι).

Μετά τον θάνατο του Ροβεσπιέρου, του «αιμοβόρου επαναστάτη», «τυράννου» και «δικτάτορα», όπως τον αποκάλεσαν οι αντίπαλοί του —παραδόξως θα μετατραπεί αμέσως μετά σε μάρτυρα με φωτισμένο—, ακολουθεί η «δημιωμένη Επανάσταση» των ετών 1795-1800, που αδειάζει το επαναστατικό γεγονός από το περιεχόμενό του, αρνούμενη τις ουσιαστικές αξίες της Επανάστασης. Η πολιτική ζωή οργανώνεται γύρω από τη δημοσιογραφία εναντίον των «απάνθρωπων» Ιακωβίνων που κατηγορούνται ότι εισήγαγαν το σύστημα της Τρομοκρατίας, βανδάλισαν τα μνημεία, θανάτωσαν τους λογίους, κατέστρεψαν τη γλώσσα από άγνοια, χοντροκοπιά και βαρβαρότητα. Η απελευθέρωση του λόγου καταγγέλλει

λει με υπερβολή τις βιαιότητες και τις καταχρήσεις που διαπράχθηκαν, ενώ οι νέες μόδες, η διασκέδαση, η λογοτεχνία, το θέατρο, αντιδρώντας στη «νηστεία» και στη σοβαρότητα της Τρομοκρατίας, συμβαδίζουν με την πολιτική έκφραση. Ένας προίών ατομισμός και μια εσωστρέφεια καταλαμβάνει τις συνειδήσεις, όπως φαίνεται στη λογοτεχνία και στην τέχνη. Αυτό δεν σημαίνει νίκη της Δεξιάς, όπως διαβεβαιώνει η κλασική ιστοριογραφία, εφόσον η λευκή Τρομοκρατία προκαλείται από τις δυσαρέσκειες που χωρίζουν τους πληθυσμούς, χωρίς όμως να επιθυμούν επιστροφή στο Παλιό καθεστώς. Σύντομα, πάντως, η Αριστερά θα επιστρέψει μαζί με την αποκατάσταση του Ροβεσπιέρου, ενώ οι διαμάχες μοναρχίας και δημοκρατίας συνεχίζονται χωρίς ενδιάμεσες αποχωρήσεις.

Για τι είδους καθεστώς πρόκειται; Είναι μια αστική μετάβαση στην Αυτοκρατορία ή μήπως τα τελευταία σκιρτήματα της Επανάστασης; Οι νέοι συσχετισμοί εξηγούν την απόφαση για νέο Σύνταγμα που θέτει τις βάσεις ενός αντιπροσωπευτικού συστήματος και ενός φιλελευθερισμού που θα διαρκέσει στους γαλλικούς θεσμούς. Οι ελίτ (ιδεολόγοι και οπαδοί της συνταγματικής μοναρχίας), που συναντώνται γύρω από τη Mme de Staël και τον Benjamin Constant, διατηρώντας την κληρονομιά του Διαφωτισμού, μας αποτρέπουν, υποστηρίζει ο συγγραφέας, να ταυτίσουμε το Διευθυντήριο με τη διαφθορά και την παρακμή ή να το θεωρήσουμε ως απλή μετάβαση. Δεν πρόκειται για την ολοκλήρωση της Επανάστασης μέσα σε ένα κλίμα ιδεολογικής υποβάθμισης: η Επανάσταση δεν τελείωσε, απλά έκοψε τους δεσμούς της με το έτος II. Το τέλος εξαγγέλλεται από τον χαρισματικό

Βοναπάρτη, που προβάλλει ως νέος «πρίγκιπας» του Μακιαβέλλι για να συσπειρώσει τη Γαλλία γύρω από ένα ιδανικό: το μεγάλο Έθνος.

Το βιβλίο του J.-C. Martin, το οποίο προστίθεται στις μελέτες που διεξάγει εδώ και τριάντα χρόνια γύρω από τη Γαλλική Επανάσταση, επικαιροποιεί τις γνώσεις μας ανασκευάζοντας ιστοριογραφικούς μύθους και απλουστεύσεις,⁶ όπως αυτούς που νοσταλγούν μια εξιδανικευμένη μοναρχία, που πιστεύουν ότι το 1789 θέτει τις βάσεις μιας καινούριας εποχής ή που βλέπουν στην Επανάσταση τη γένεση των ολοκληρωτισμών. Χωρίς να ενδίδει στην πολεμική, όπως στο ζήτημα της Βανδέας που απασχόλησε τόσο τα ΜΜΕ όσο και τον ίδιο παλαιότερα,⁷ η συνθετική

6. Βλ. επίσης Jean-Clément Martin, *Idees reçues. La Révolution française*, Παρίσι, Le Cavalier Bleu, 2008.

7. Για την αντιπαράθεση, βλ. Reynald Sescher, *La Vendée-Vengé. Le génocide*

του εργασία δεν αποτελεί παρελθοντολογία, αλλά συμμετοχή σε σύγχρονες πολιτικές συζητήσεις μέσα από τη λεπτομερή εξέταση της επαναστατικής διαδικασίας και την κατανόηση των συνθηκών, όπως βιώθηκαν από τους επαναστάτες. Άλλωστε ως προμετωπίδα του βιβλίου ο συγγραφέας τοποθετεί τη ρήση του Saint-Just: «Πράγματι, η δύναμη των πραγμάτων μας οδηγεί ίσως σε αποτελέσματα που δεν είχαμε καθόλου σκεφθεί».

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ

franco-français, Παρίσι, PUF, 1985 και του ίδιου, *Vendée: du génocide au mémoricide. Mécanique d'un crime légal contre l'humanité*, Παρίσι, Éditions du Cerf, 2011· Jean-Clément Martin, *La Vendée et la France*, Παρίσι, Seuil, 1987· του ίδιου, *La Vendée et la mémoire*, Παρίσι, Seuil, 1989· του ίδιου, *La Vendée et la Révolution. Accepter la mémoire pour écrire l'histoire*, Παρίσι, Perrin, «Tempus», 2007.

Μαρία Παπαθανασίου, *Διαδρομές και ταυτότητες περιπλανώμενων τεχνιτών: Δύο ζαχαροπλάστες στην Ευρώπη του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Σμίλη, 2012, 290 σ.

Πριν τέσσερα χρόνια στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, στο μεταπτυχιακό μας σεμινάριο που είχε ως θέμα «Φιλία, συναισθήματα, το “Εγώ” σε ελληνικά κείμενα του 15ου ως τις αρχές του 19ου αι.» και στο πλαίσιο του θεωρητικού εισαγωγικού ανοίγματος είχαμε την ευκαιρία να ακούσουμε την κ. Πα-

Το κείμενο διαβάστηκε στην παρουσίαση του βιβλίου, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 24 Απριλίου 2013 στο Εντευκτήριο «Κωστής Παλαμάς» του ΕΚΠΑ.

παθανασίου να μας μιλά για το υπό εκκώλαψη, τότε, βιβλίο της. Το άκουσμα τότε του τίτλου της έρευνάς της με είχε φέρει σε αμηχανία, η συζήτησή μας στη συνέχεια και το ενδιαφέρον των φοιτητών μας με έκανε να περιμένω τη μελέτη αυτή με πολύ ενδιαφέρον. Και η χαρά μου συμπληρώθηκε όταν ολοκλήρωσα την ανάγνωση αυτού του όμορφου, τεχνιέντως και άκρως επιστημονικού αλλά παράλληλα με λογοτεχνική γραφή, γραμμένου βιβλίου.

Αναρωτήθηκα στο τέλος σε ποια